

NR I 2005

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

F.d. länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör
Stadsarkivarie Göran Larsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfsparré, Lund

Innehåll

	Sid.
Anders Högberg: Hanaskog	
– en nyupptäckt produktionsplats för lövknivar	1
Anna Maria Göransson: En bildskärardynasti.	
Familjen Krembergs verksamhet i Schleswig-Holstein och i Skåne	7
Stefan Persson: Danmark, Skåne, Göinge ...	
– danskt härväsande i tidigmodern tid	21
<i>Aktuellt om antikvariskt</i>	
Angående »Rapport från Gårdstånga» i Ale nr 2 1983	30
<i>Aktuellt om arkivaliskt</i>	
Kristianstads Rådstugubok 1616–1637	32

Hanaskog

– en nyupptäckt produktionsplats för lövknivar

av Anders Högberg

Antikvarie på Malmö Kulturmiljö och

doktorand i arkeologi vid Institutionen för Arkeologi och Antikens Historia, Lunds Universitet

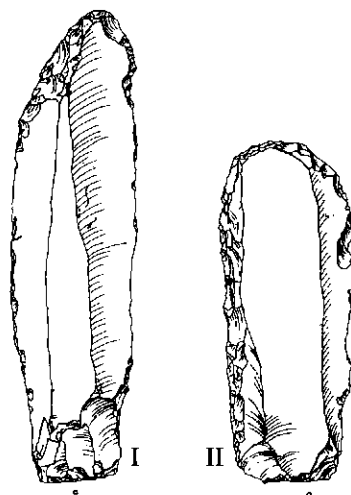
Denna text ger en kort presentation av en nyligen funnen produktionsplats för lövknivar av flinta från yngre bronsåldern. I ett område vid Hanaskog, några mil norr om Kristianstad i Skåne, har mängder med avfall i form av avslag från tillverkning av lövknivar påträffats vid ytinventeringar. Lövknivarna har tillverkats av lokal Kristianstadsflinta. Platsen är i nuläget den enda kända platsen i Sverige där en omfattande produktion av lövknivar utförts.

Lövkniven – en flintartefakt från yngre bronsåldern

Lövknivar är från senare delen av yngre bronsåldern, cirka 840–400 f. Kr. De påträffas vanligen som lösfynd eller i boplatstexturer, som exempelvis kulturlager och avfallsgropar. Ett fåtal depåfynd är kända (Lindälv 1967; Wyszomirski 1979; Ebbesen 1981; Becker 1990; Björhem & Säfvestad 1993; Högberg 2001a). Inga kända fynd finns från gravkontexter. Lövknivar förekommer i Danmark och södra Sverige, framför allt i Skåne, men också norrut längs ost- och västkusten. I övriga Europa är de enda kända parallellerna till lövknivar från Polen. I flintgruvsområdet vid Wierzbica har gruvor påträffats där flinta brutits under yngre bronsålder och äldre järnålder, flinta som använts i produktion av stora spånknivar av flinta, vilka i mångt och mycket liknar de skandinaviska lövknivarna (Lech & Leligdowicz 2003). Lövknivarnas utseende och form är inte jämförbara med någon tidigare eller senare flintartefakt (Högberg 2001a), figur 1.

Lövkniven är den enda artefakttypen av flinta från yngre bronsåldern som uppvisar

karaktärsdrag vilka förknippas med en sammansatt tillverkning. Dess typologi och kronologi har studerats i samband med bearbetningen av det omfattande utgrävningsmaterialet från Fosie IV i sydöstra Malmö (Björhem & Säfvestad 1993). Dessa studier

Figur 1. Lövknivar dateras till yngre bronsålder, B-fas, cirka 840–400 f. Kr. De har av Björhem & Säfvestad (1993) delats in i två typer. Typ I är vanligen 12–15 cm lång, 1–2 cm tjock och 3–4 cm bred. Typ II är vanligen 7–9 cm lång, med samma tjocklek och bredd som typ I. Figur från Björhem & Säfvestad (1993).

tillsammans med teknologiska och morfologiska analyser (Högberg 2000, 2001a) visar att lövknivarna var standardiserade verktyg som framställdes vid specialiserad tillverkning.

Frånvaro av produktionsplatser

Ett problem som lyftes fram av Björhem och Säfvestad (1993) var frågan kring lövknivarnas produktion. Trots genomgång av ett omfattande boplatsmaterial kunde Björhem & Säfvestad inte finna några spår efter produktionsplatser. Inom projektet Öresundsförbindelsen har samtliga boplatsmaterial daterade till yngre bronsåldern inventerats för att leta efter lövknivsproduktion (Högberg 2001a, 2001b). Inga material från dessa utgräv-

ningar innehåller flinta som tyder på någon omfattande produktion. Endast enstaka avslag har påträffats (se exempelvis Nilsson & Onsten-Molander 2004). Det är alltså tydligt att produktionsplatser för lövknivar saknas i boplatsmaterial från områden där lövknivar använts (Högberg 2004).

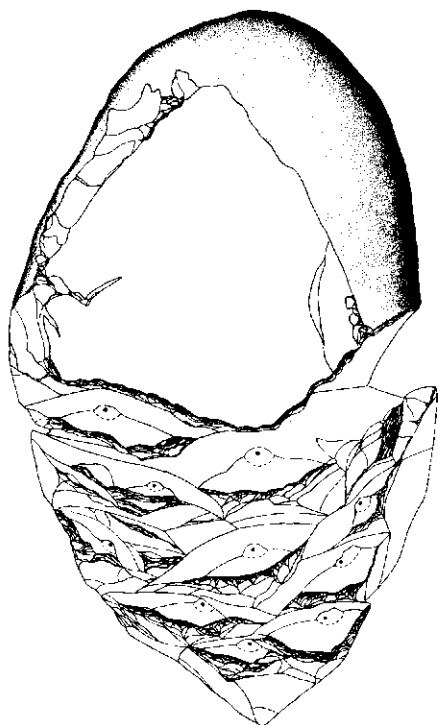
Med utgångspunkt i resultaten av sina studier formulerade Björhem & Säfvestad hypotesen: »En klar möjlighet är att knivarna producerats centralt av speciella lövknivsmeder på särskilda verkstadsplatser» (Björhem & Säfvestad 1993: 77). Frågan är hur och var man kan hitta dessa platser?

Experiment med tillverkning av lövknivar

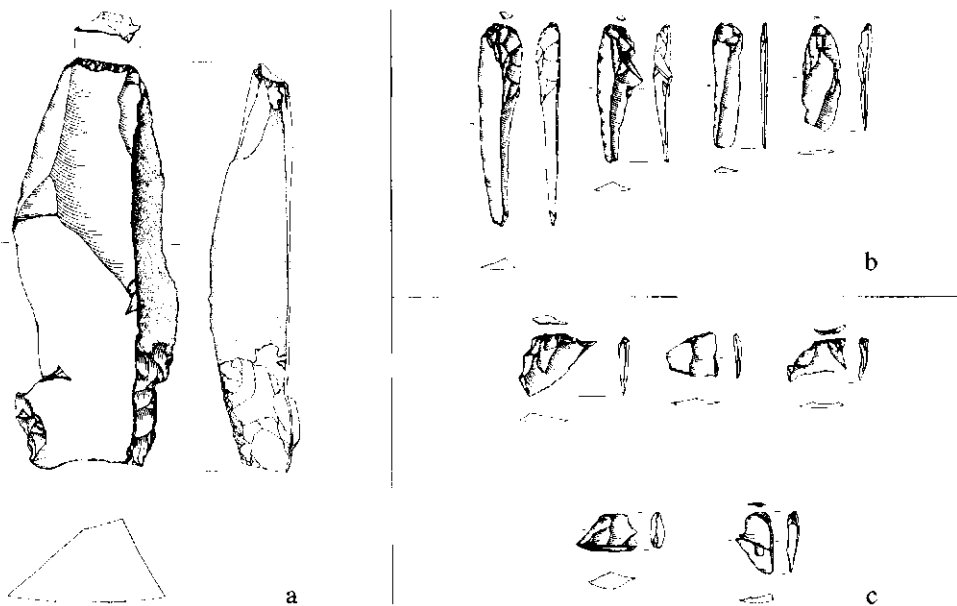
För att få en uppfattning om hur ett avfallsmaterial från produktion av lövknivar kan tänkas se ut har en experimentell studie av tillverkning av lövknivar genomförts (Högberg 2000). Med grund i en analys av lövknivens utseende och teknologiska attribut var syftet med den experimentella studien att dels formulera hypoteser kring hur lövkniven tillverkats, dels producera ett avslagsmaterial, dvs. avfall från lövknivstillverkning, som skulle kunna ligga till grund för en inventering av områden för att finna eventuella produktionsplatser. Experimenten genomfördes år 2000 på Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter i Lejre, Danmark tillsammans med Mikkel Sørensen från SILA, Köpenhamn.

Resultaten av experimenten visar att lövknivarna tillverkats med en specialiserad, ytterst systematiserad och genomtänkt teknologi som följer en väl definierad och utarbetad reduktionsprocess. Produktionen är råmaterialkrävande och fordrar stora mängder flinta av hög kvalitet, figur 2.

Experimenten gav möjlighet att resonera kring hur avslagsmaterialet från en förhistorisk produktion av lövknivar kan tänkas se ut,

Figur 2. En sammansatt flintslagningssekvens från produktionen av två lövknivar, i allt 16 cm hög. Flintslagning och sammansättning av Mikkel Sørensen. Teckningar av Björn Nilsson.

Figur 3. Karakteristiska avslag från experimentell produktion av lövknivar. Skala 1: 2. Teckningar av Björn Nilsson.

vilket i sin tur gav möjlighet att leta efter liknande avslag i ett arkeologiskt material. Tre karakteristiska avslagstyper från den experimentella produktionen kan lyftas fram:

1. Långa lövknivsliknande avslag som avspaltas för att forma kärnan innan själva lövkniven avspaltas, figur 3 a.
2. Tunna långsmala prepareringsavslag som avspaltas från kärnans front för att preparera plattformen, figur 3 b.
3. Små breda prepareringsavslag som avspaltas för att preparera plattformen och lösgöra massa från kärnan inför avspaltningen av det spånliknande avslag som avses att bli ett råämne till en lövkniv, figur 3 c.

Hanaskog – en plats för omfattande produktion av lövknivar

Utifrån de experimentellt definierade karakteristiska drag för ett avslagsmaterial som beskrivits ovan har ett inventeringsarbete för

att finna lövknivsproduktionsplatser genomförts. Ett område av intresse är de flintrika trakterna norr om Kristianstad i Skåne, varifrån det finns några kända exempel på lövknivar tillverkade av Kristianstadsflinta (Strömberg 1952).

Tillverkning av lövknivar kräver tillgång till högkvalitativt råmaterial i form av stora homogena flintknutor utan sprickor, fossiler eller andra föroreningar. Sådana flintknutor av Kristianstadsflinta kan man i dag träffa på i det igenlagda moderna kalkbrottet i Hanaskog (Högberg & Olausson, i tryck). Enligt geologiska uppteckningar finns denna flinta på några meters djup i kalkgrunden (Magnusson 1963). Därför sågs det som troligt att det någonstans i detta område skulle kunna finnas en eller flera produktionsplatser.

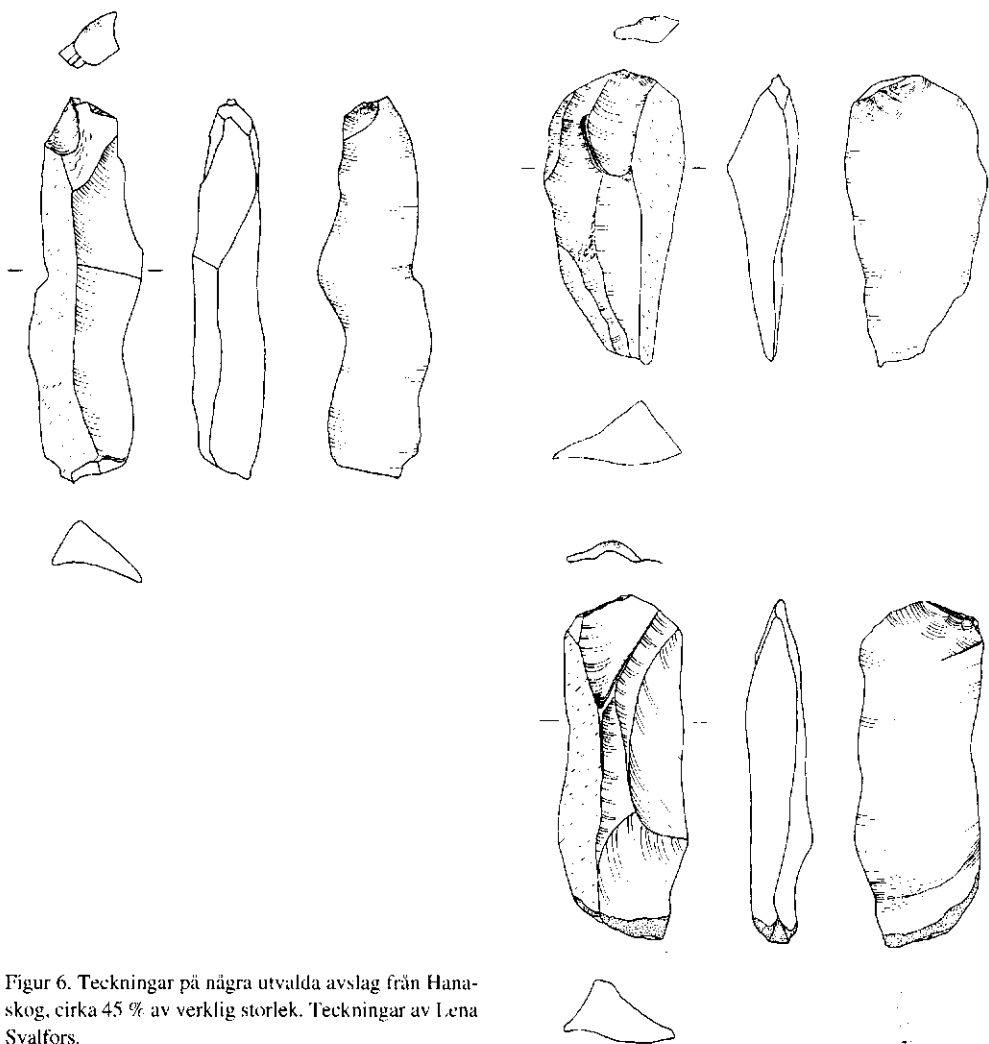
Våren 2004 genomförde undertecknad en inventering i området kring Hanaskogs kalkbrott norr om Kristianstad, figur 4. Inom ett begränsat område intill brottet påträffades mängder med avslag av den typ som definie-

Figur 4. Karta över Skåne. 1. Kristianstad. 2. Hanaskog. 3. Södra Sallerup.

Figur 5. Foto på avslag av Kristianstadflinta påträffade i ett område vid Hanaskogs kalkbrott. Avslagen är tolkade som rester efter lövknivsproduktion. I och med detta fynd är Hanaskog den första plats i Sverige där en omfattande produktion av lövknivar har påvisats. Avslaget längst till höger är cirka 11 cm långt. Foto Anders Högberg.

Figur 6. Teckningar på några utvalda avslag från Hanaskog, cirka 45 % av verklig storlek. Teckningar av Lena Svalfors.

rats som karakteristiska restprodukter från lövknivsproduktion, figur 5 & 6. Flertalet av avslagen är långa och lövknivsliknande av den sort som i den experimentella studien definierades som sådana som avspaltas för att forma kärnan innan själva lövkniiven produceras, se figur 3a. De påträffade avslagen representerar en omfattande produktion av lövkniivar. Vid återkommande besök på platsen har sammanlagt ett 100-tal avslag kunnat iakttas i ytan. Området i Hanaskog är där-

med den första kända platsen i Sverige där en omfattande produktion av lövkniivar har kunnat påvisas.^{1, 2}

Avslagen från den påträffade lövknivsproduktionen är slagna av flinta av samma typ och kvalitet som den som i dag kan påträffas i Hanaskogs kalkbrott. Att Kristianstadsflinta av denna kvalitet var tillgänglig under yngre bronsåldern är alltså tydligt, det framgår av fynden. Men, hur den var tillgänglig är dock inte klarlagt.

Ett stort tack till Arne Sjöström och Dan Kärrefors som båda deltagit i inventeringsarbetet och till Mikkel Sørensen för diskussioner och hjälp med flintslagning. Tack också till Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter i Lejre för möjligheten att utföra experimenten med lövknivsproduktion genom forskningsmedel, forskningsnummer HAF 6/00.

Noter

¹ Flintgruvsområdet vid Södra Sallerup (Ängdala), sydöst om Malmö, undersöktes av Björhem & Säfvestad (1993) som möjlig produktionsplats. »För Ängdala bör poängteras att tecken på produktion av lövknivar saknas i kulturlagret trots att platsen ligger mitt i det stora neolitiska flintgruveområdet och mindre än 30 m från de närmaste beägnade gruvschakten» (Björhem & Säfvestad 1993: 77). Vid utgrävningar i området inom projektet Öresundsförbindelsen påträffades enstaka avslag som skulle kunna komma från lövknivsproduktion (Nilsson & Onsten-Molander 2004). Dessa avslag tillsammans med tillgången på högkvalitativ flinta och de omfattande lämningarna i området som daterats till yngre bronsåldern är omständigheter som gör området intressant som en möjlig produktionsplats. Detta har när denna text skrivs dock inte undersökts närmare.

² I en kort notis i den danska tidskriften SKALK från 1960 beskriver en privatsamlare ett fynd av mer än 1000 lövknivar från ett område vid Tommestrup vid Stevns klint på Själland (Gregersen 1960). Undertecknad har tittat på detta fyndmaterial som i dag finns på Sydsjäl-lands Museum i Vordingborg. En stor del av dessa 1000-tals lövknivar är inte lövknivar, utan sådana avslag som i den experimentella studien lyfts fram som karakteristiska för avfallsmaterial från lövknivsproduktion. Tommestrup är så vitt jag vet den enda kända produktionsplatsen för lövknivar i Danmark.

Referenser

- Becker, C.J. 1990. Ein ungewöhnliches Depot der jüngeren Bronzezeit von Spjald, Westjütland. *Acta Archaeologica* 60: 193–208. Köpenhamn.
- Björhem, N. & Säfvestad, U. 1993. *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmöfynd 6. Malmö Museer.

- Ebbesen, C. 1981. Bronzealderens offerfund af flintredskaber. *Fra Holbæk amt 1981*: 7–19.
- Gregersen, S. 1960. Efterlyst. *SKALK* 1960: 4.
- Högborg, A. 2000. *Lövknivar – flintteknologi i yngre bronsålder. En experimentell studie av lövknivstillverkning*. Rapportering av försök finansierat av Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter, HAF 6/00. Opublicerad rapport, Lejre.
- 2001a. Flint in the Malmö area. *Flint a Scanian Hardware* (Knarrström, B.): 172–204. Skånska spår – arkeologi längs Väst kustbanan. Riksantikvarieämbetet, UV-syd.
- 2001b. Öresundsförbindelsen. *Flinta från yngre bronsålder och äldre järnålder*. Rapport nr 37. Malmö Kulturmiljö.
- 2004. The use of flint during the south Scandinavian Late Bronze Age: two technologies, two traditions. *Lithics in Action. Papers from the conference Lithic Studies in the Year 2000*. (Walker, E.A., Wenban-Smith, F. & Healy, F. red.): 229–242. Lithic Studies Society Occasional Paper No. 8. Oxbow Books.
- Högborg, A. & Olausson, D. i tryck. *Scandinavian Flint – a guide book for archaeologists*.
- Lech, J. & Leligidowicz, A. 2003. Studien zum mittell-europäischen Feuersteinbergbau in der Bronzezeit. *Man and Mining – Mensch und Bergbau. Studies in honour of Gerb Weisgerber on occasion of his 65th birthday* (Stöllner, Th., Körlin, G., Steffens, G. & Cierny, J. red.): 285–300. Der Anschnitt, Beiheft 16, Bochum 2003.
- Lindälv, E. 1967. *Fornfynd och fornminnen i norra Hal-land*. Varberg.
- Magnusson, N. 1963. *Sveriges Geologi*. Scandinavian University Books. Svenska Bokförlaget/Nordstedts.
- Nilsson, A. & Onsten-Molander, A. 2004. *Öresundsförbindelsen. Södra Sallerup 15F & I. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 30. Malmö Kulturmiljö.
- Strömberg, M. 1952. En privatägd fornsakssamling i Trolle-Ljungby socken. Skånes Hembygdsförbunds Årsbok 1952: 84–98.
- Wyszomirski, M. 1979. Svenska depåfynd med s.k. lövknivar. *Fornvännen* 74 (1974): 146–150.

En bildskärardynasti

Familjen Krembergs verksamhet i Schleswig-Holstein och i Skåne

Av Anna Maria Göransson

Fil.dr, konsthistoriker, Falsterbo

Heinrich, Joachim och Jacob Kremberg utgör denna bildskärardynasti. Heinrich avled i Flensburg 1597. Joachim kan ha varit en yngre broder till Heinrich. Jacob har tidigare, av Otto Rydbeck, antagits vara son till Heinrich. Joachim och Jacob var verksamma i Lund och i Skåne och avled förmodligen där, den förre på 1610-talet, den senare antagligen 1641.

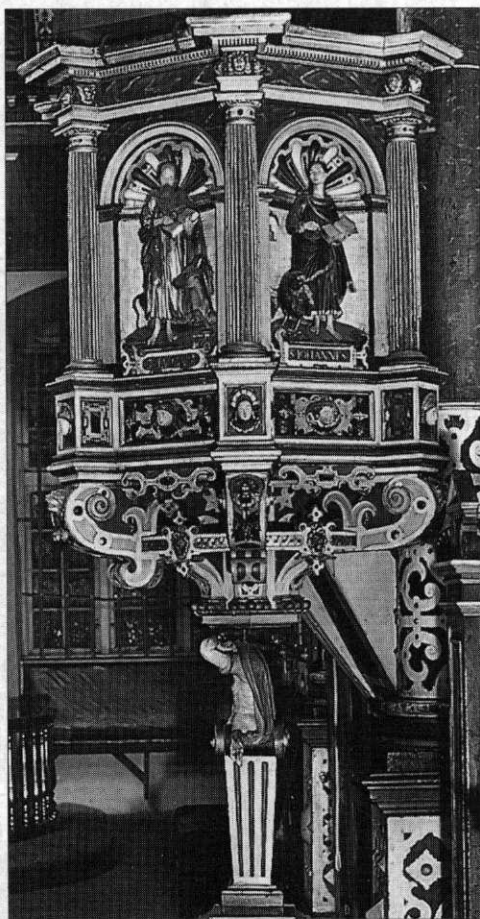
Heinrich Kremberg

Heinrich Krembergs verksamhet vet vi inte mycket om. Hans enda säkra verk är predikstolen från 1590 i Gottorps slottskapell.¹ Till honom har dessutom förts Münden-epitafiet i Schleswigs domkyrka och Beyer-epitafiet i Flensburgs Mariakyrka.² Hans insats torde ha varit större än så. Jag vill framför allt tillskriva honom altartavlan i Flensburgs Mariakyrka, ett huvudarbete i den schleswig-holsteinska konsten under denna tid. Han avled i Heiligengeistklostret i Flensburg 1597, året innan altartavlan stod färdig.¹

Altartavlan i Mariakyrkan i Flensburg – en stilkritisk undersökning

Enligt inskrifter stod altaruppsatsen färdig 1598. – Redan 1889 förde R. Haupt, utgående från Biernatzkis källundersökningar, denna altartavla till Heinrich Ringeling eller Ringerink.³ Sedan dess har man utgått från att den är ett verk av denne flensburgske mästare.⁴ Endast få konsthistoriker har opponerat sig häremot.

C.A. Meier har en avvikande åsikt. Hon menar att Ringerink inte utfört altartavlan själv, utan att den tillkommit i samarbete mellan honom och Johan av Bremen. Den

Heinrich Kremberg, Predikstolen, Gottorps slottskapell.
Foto Deutscher Kunstverlag, München.

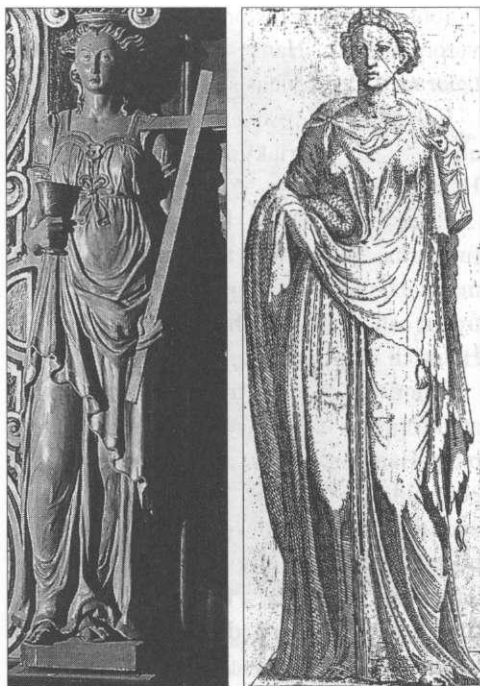
Heinrich Kremberg, Altaruppsatsen, Mariakyrkan, Flensburg. Foto Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein.

enda tidpunkt då detta skulle ha varit möjligt var, enligt Meier, mellan 1595 och 1596. Ringerink fick mästarbrev och blev borgare i Flensburg 1596–1597. Meier anser att Ringerink gjort sitt obligatoriska gesällår i Johan av Bremens verkstad innan han blev färdig mästare och där arbetat på altartavlan.⁵

När Meier attribuerar altartavlans Petrus och Paulus samt Spes och Fides till Johan av Bremen utgår hon från reliefen Syndafallet på S:t Johanniskyrkans predikstol i Flensburg, där Adam och Eva står på vardera sidan av kunskapens träd. Petrus och Paulus ansikten jämförs med Adams på reliefen samt även med hermen Adams. Hon finner att dessa har samma genomarbetade fåror, symmetriska skägg och höga kindknutor som Petrus och Paulus. Karyatiderna Spes och Fides i altartavlan skulle, enligt Meier, ha likheter med Eva på predikstolsreliefen och med karyatiden Eva även den, liksom hermen Adam, i Flensburgs stadsmuseum.⁵

Enligt min mening kan det inte vara så. Jämför man Petrus och Paulus med reliefs Adam och med hermen Adam kan man inte finna likheter mellan dem som Meier gör både i proportion och i detaljer. Adamfigurerna har inga goda proportioner. Ansiktsuttrycket är livligt. Petrus och Paulus, däremot, är harmoniskt utformade och har lugna, nästan stela ansikten.

I stället för att jämföra Petrus och Paulus samt kvinnohermerna i altartavlan med Johan av Bremens figurer, vill jag sammanställa dem med Heinrich Krembergs skulpturer. Framför allt är Petrus och Paulus i sin tyngd och värdighet samt kvinnohermerna besläktade med Heinrich Krembergs herm under Gottorpspredikstolen. Dessutom finns det släktskap mellan altartavlans Spes och Fides och motsvarande dygder i de Heinrich Kremberg tillskrivna Münden- och Beyer-epitafierna. De har likartade frisyrier och likartade speciella huvudprydnader. Vidare kan

T.v.: Heinrich Kremberg, Fides, Beyer-epitafiet, Maria-kyrkan, Flensburg. Foto Gerd Remmer. T.h.: Antonio Fantuzzi, Hygie, kopparstick. Ur The Illustrated Bartsch.

fastställas att för Fides och Spes i de båda epitafierna och i altartavlan använts två grafiska blad som förlagor, Marc Antonio Raimondis Lucretia och Antonio Fantuzzis Hygie. Lucretia har varit förebild för Münden-epitafiets Fides och Spes och för altartavlans Spes, Hygie för Beyer-epitafiets Fides och Spes och för altartavlans Fides. Genom att båda bladen använts växelvis i de tre monumenten stärks min uppfattning att de har samme konstnär till upphovsman, Heinrich Kremberg. (Om grafiska förlagor se s. 16 ff.)

Altartavlan har vredemanornamentik. I uppbyggnaden anser jag att den anknyter till Cornelis Floris, en sammansättning av provenienser som kännetecknar Heinrich Krembergs arbeten.

Johan av Bremens predikstol har aldegreverornamentik. Hans arbeten har inga likheter med altartavlans skulpturer.

Enligt detta resonemang vill jag föra altartavlan i Mariakyrkan i Flensburg till Heinrich Kremberg.

Eftersom Heinrich Kremberg inte hann fullborda altartavlan före sin död 1597, måste någon annan ha gjort det. Jag håller för troligt att den som färdigställde den var Heinrich Ringerink.

Heinrich Kremberg torde ha fått uppdraget att utföra altartavlan för Mariakyrkan i Flensburg. Han bör ha gjort upp modellen för den och snidat alla figurer – förutom putti – samt även den förnämsta dekoren, masker, frukter, postamenten med örnornamentik samt medaljongkartuscher – bortsett från de putti som befinner sig på dessa. Samtliga putti torde ha utförts av Heinrich Ringerink. Denne kan ha tillbringat sitt sista gesällår i Heinrich Krembergs verkstad och där ha snidat dessa putti. Det skulle då också vara naturligt att han efter Krembergs död 1597, när han själv blev mästare, övertog färdigställandet av altartavlan.

Joachim och Jacob Kremberg

Lundaskolan

Joachim och Jacob Kremberg, av vilka den förre hittills gått under namnet Köpingsmästaren, bör ha varit bosatta och verkssamma i Lund från 1590-talet. Den förre avled sannolikt på 1610-talet, den senare förmodligen 1641.⁶

Den hittills anonyme Köpingsmästaren har fått sitt namn efter de monument han skurit för St. Köpings kyrka: predikstol, altartavla och dopfuntsbaldakin. Ursprungligen hade kyrkan fullständig inredning med läktare från 1595 och bänkar. Predikstolen och altartavlan där är mästarens förnämsta arbeten. Det har framkastats att han kunde vara

identisk med Holger Maler, vars namn är målat på predikstolsbaldakinen.⁷ Köpingsmästaren är i sin reliefkonst starkt beroende av Johannes Ganssogs reliefer på Lunds domkyrkas predikstol. I sina friskulpturer går han däremot en annan väg. Hans karyatider står, med ena benet böjt, i en antydning till kontrapost. Deras eleganta, mjuka draperier faller i ett veckknippe mellan benen och ligger ned över fötterna. De är besläktade med karyatiderna på Cornelis Floris gravtumba över Frederik I i Schleswigs domkyrka. Man skulle därför kunna tro att han sett och tagit intryck av detta monument och att han kanske härstammar från dessa trakter.

Det bör ha funnits en bildhuggarverkstad i Lund omkring sekelskiftet 1500–1600. För detta kan följande inskription på altartavlan i Aakirkeby kyrka på Bornholm tala »Capitulum Lundense Anno 1600». I denna altartavla finns även en framställning av S:t Laurentius med halstret, Lunds domkyrkas skyddshelgon.⁸ Denna altartavla har jag tillskrivit Köpingsmästaren.⁹

Jag har förmodat att Johannes Ganssog, mästare till Lunds domkyrkas predikstol från 1592, till en början var ledare för denna verkstad, att han efterträddes av Köpingsmästaren och att därefter Jacob Kremberg innehade denna, den förnämsta bildskärarverkstaden i Lund. Denna bildhuggar-, bildskärarkrets har jag kallat för Lundaskolan.¹⁰

Köpingsmästaren kan vid 1580-talets slut ha begivit sig från sina hemtrakter till Kronborg, dit det vid den tiden gick en ström av konstnärer och hantverkare. På Kronborg kan han ha blivit gesäll hos den där verkssamme Johannes Ganssog och därifrån följt denne till Lund. Att han arbetat för Ganssog bör framgå av den starka påverkan relieferna på Lunds domkyrkas predikstol haft på hans konst. Jacob kan ha kommit till Lund vid 1590-talets mitt, då den danske kungen påbjudit att bänkinredning skulle utföras för

domkyrkan.¹¹ Som gesäll i bildhuggarverk-
staden i Lund kan han först ha hjälpt till med
domkyrkans bänkar och därefter med en
grupp predikstolar för kyrkor i Skåne. De se-
nare monumenten bör ha tillkommit under de
sista åren av 1500-talet i Köpingemästarens
verkstad. Även om arkivalierna är spar-
samma om de båda lundasnidarna, har ett
stort antal verk kunnat föras till dem på stil-
kritisk väg och deras konstnärliga bana har
kunnat följas.¹²

Lauritz Weibull har antagit att det är Jacob
Kremberg som åsyftas, när det anges att
Joachim Kringbergz den 10 oktober 1601
givit ett kvitto på 20 daler för den orgel han
utfört för Lunds domkyrka. Namnet Krem-
berg kan skrivas på olika sätt.¹³ Otto Ryd-
beck har förmodat att en i ek skuren ängel,
numera i Lunds domkyrkomuseum, svävade
ovanför orgeln och att den utförts av Jacob
Kremberg.¹⁴ Ängeln, 105 cm hög och 125
cm mellan vingspetsarna, har ett stort runt
hål genom bröstet. Den är otvivelaktigt av
Jacob Krembergs hand.

Orgeln stod, enligt C. G. Brunius, »vid
norra sidan, innanför västra ingången» där nu
medeltidsuret befinner sig. Här stod den
gamla orgeln, omtalad redan 1317. Upp-
draget bör ha varit att bygga ett orgelhus och
orgelprospekt. Enligt uppgift hos Brunius
fanns orgeln kvar ännu 1604, men togs tro-
ligtvis bort 1626 då en ny orgel byggdes på
muren mellan mitskeppet och koret. Den
gamla orgelläktaren i ek, vars bröstning ut-
gjordes av ett enkelt skrank med kvadratiska
öppningar i två rader, revs 1832 då en ny
orgel restes på en ny läktare i väster.¹⁵

Enligt Brunius stod den i mässing utförda
dopfunten från 1596 inom ett skrank vid
södra sidan av huvudingången. Han omtalar
vidare att ovanför dopfunten hängde en liten
förgylld trätavla, som föreställde Kristus och
Johannes Döparen vid Jordan samt ovanför
dem en duva.¹⁶ Denna tavla var skuren av

Ovan: Jacob Kremberg, Ängel, domkyrkomuseet, Lund.
Foto LUHM. Nedtill: Joachim Kremberg, Doptavla, för-
kommen. Foto LUHM.

Köpingemästaren¹⁷ och fanns – tills för några år sedan – i avlutat skick på Historiska museet i Lund, men är nu förkommen. Skranket kring dopfunten bör, också det, ha utförts av Köpingemästaren och hans verkstad. – En Kristusgestalt och en kvinnofigur,¹⁸ cirka 52 cm höga och av Köpingemästarens hand, härstammar från domkyrkan. Kristusgestalten, vilken förvarats i Domkyrkomuseet, är nu förkommen. De båda skulpturerna bör vara utförda omkring 1600 och vara samtida med doptavlan. De kan ha haft sin plats i samband med dopkapellet. I synnerhet Kristusgestalten var utomordentligt känsligt skuren.

Det troliga är att det var Köpingemästaren som fick uppdraget att utföra orgelhus och prospekt till orgeln vid motsatta sidan i kyrkan. Det skulle inte vara sannolikt att den som dittills varit medhjälpare i hans verkstad, nämligen Jacob Kremberg, omgående skulle få beställning på den nya orgeln. Köpingemästaren var anlitad av Lunds domkapitel, vilket framgår av inskriptionen på hans altartavla i Aakirkeby kyrka.

Skulptörarbetet var en viktig del i orgeltillverkningen. Det krävs stor noggrannhet och skicklighet vid utförandet av ett orgelprospekt, något som kan ange att det var den erfarne Köpingemästaren som fick uppdraget. Han kan ha tagit Jacob Kremberg till hjälp och låtit honom skära den stora ängeln som skulle sväva ovanför orgeln.

Jacob Krembergs namn nämns inte i domkyrkans räkenskaper, inte i samband med vingarna från 1620-talets slut till 1577 års lekmannaaltare, inte heller beträffande 1626 års orgel på muren mellan mittskeppet och koret, vilken jag antagit har utförts av Jacob Kremberg och hans verkstad.¹⁹ Vingarna har förts till honom av Gregor Paulsson.²⁰ Dessa stora uppdrag, som Jacob Kremberg kan ha haft för domkyrkan utan att hans namn nämns i domkyrkans räkenskaper, skulle

Joachim Kremberg,
Kristusgestalt, förkom-
men. Foto LUHM.

ytterligare kunna stärka uppfattningen att det inte var han som åsytades 1601 utan Köpingemästaren, vilken vid den tiden var ledande och förmodligen en högt skattad snidare i Lund.

Enligt detta resonemang skulle Köpingemästaren och Joachim Kringbergz eller Kremberg vara samma person och inte syfta på Jacob Kremberg. Han är dessutom omnämnd som Joachim och inte som Jacob. I *Jacob Kremberg och Lundaskolan* har jag följt tidigare forskares åsikt att det var Jacob Kremberg som utförde 1601 års orgel i Lunds domkyrka.²¹ Jag gör nu en omvärdering och kommer i fortsättningen att kalla den hittills anonyme Köpingemästaren för Joachim Kremberg. Kanske var han en yngre broder till Heinrich Kremberg. Jacob Kremberg har tidigare antagits vara son till Heinrich Kremberg.²²

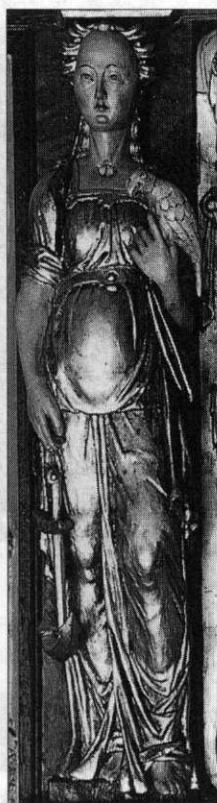
Nya intryck från Flensburg

Omkring år 1600 har det skett en förändring i de båda lundasnidarnas arbeten. Jag håller för troligt att de båda då begivit sig till Flensburg och i Mariakyrkan där studerat Heinrich Krembergs altartavla och hans Beyer-epitafium.

I utformningen av Fides och Spes i Joachim Krembergs Fechttil-epitafium i S:t Petri kyrka i Malmö, odaterat men förmodligen utfört omkring 1600, ser man en stor skillnad mellan dessa dygder och frifigurerna Fides och Spes i hans altartavla från 1598 i Burlövs kyrka. I figurerna i Burlöv utgör delen från midjan och uppåt cirka en tredjedel av hela längden. Fechttil-epitafiets Fides och Spes uppvisar däremot likheter med Beyer-epitafiets Fides och Spes genom att proportioneringen närmar sig detta, där mät-

ten är cirka ett till fyra. Fechttil-epitafiet är betydligt mindre än Beyer-epitafiet. I utformningen är de lika.

I Joachim Krembergs altartavla från år 1602 i Norra Åsums kyrka har frifigurerna inte fullt så långt utdragna kroppsmått. Iakttar man Prudentia där, finner man att snidaren för henne använt samma förlaga som Heinrich Kremberg för Beyer-epitafiets Fides och Spes, Fantuzzis Hygie. Prudentia har en orm slingrad runt ena armen, dräkten med ärmor à l'antique liknar Hygies med undantag av den fyrkantiga uringningen. Håret är, liksom Hygies, virat om ett band runt huvudet. På altartavlan i Norra Åsum står vidare två putti, vilka starkt påminner om Heinrich Ringerinks på altartavlan i Maria-kyrkan i Flensburg. De är likadant utformade, framför allt har de den för Ringerink

T.v.: Joachim Kremberg, Spes, altartavlan, Burlövs kyrka. Foto LUHM.

Mitten: Joachim Kremberg, Spes, Fechttil-epitafiet, S:t Petri kyrka, Malmö. Foto LUKI.

T.h.: Joachim Kremberg, Prudentia, altartavlan, Norra Åsums kyrka. Foto förf.

Joachim Kremberg, Putti, altartavlan, Norra Åsums kyrka. Foto förf.

typiska uppstående hårtofsen uppe på huvudet. Sådana putti finns även på Ringerinks stora orgel i Nicolaikyrkan i Flensburg.

I Joachim Krembergs predikstol från 1600-talets första årtionde i Hörups kyrka står bl.a. karyatiden Prudentia. Även den har haft Fantuzzis Hygie som förlaga samtidigt som den går tillbaka på verkstadsschemat för Beyer-epitafiets dygder.

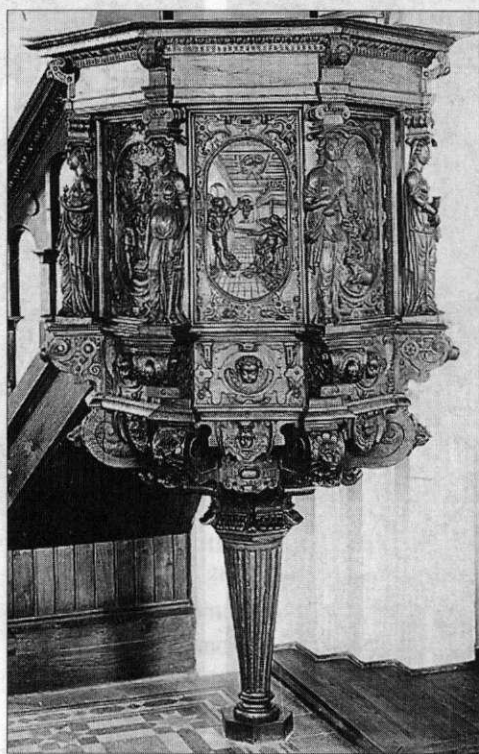
Dessa samband med Flensburg bör visa att Joachim Kremberg varit där vid denna tid och att han fått bladet Hygie i Flensburg.

Karyatiderna i Jacob Krembergs predikstol i Höörs kyrka, bemålad 1603, är besläktade med dem i Beyer-epitafiet och helt olika 1601 års ängel i Lunds domkyrka. Predikstolskorgen går tillbaka på Heinrich Krembergs predikstol i Gottorps slottskyrka.

Att de båda snidarna tagit intryck av de mäktiga skulpturerna Petrus och Paulus i Mariakyrkans altartavla får anses vara höjt över allt tvivel. De har därefter använt samma förlaga som Heinrich Kremberg:

stick av Heinrich Goltzius. – Efter det att de snidat karyatider i några arbeten, övergår de till att i fortsättningen oftast placera atlanter i sina arbeten.

I altartavlan i St. Köpinge kyrka bär Moses och Johannes uppsatsens kolonner. Petrus och Paulus i Flensburg bär inte, men står under ytterkolonnerna i Mariakyrkans altartavla. Det har påpekats att detta motiv, med stora kolonn bärande figurer, i fortsättningen inte förekommer i det flensburgska bildsnideriet.²³ Kan Joachim Kremberg ha varit den ende som tog upp det, i St. Köpinges altartavla? Denna altartavla har tagits till förebild för altartavlor i Skåne. I dessa står dock inte huvudetagens stora skulpturer som kolonn bärande. – Jacob Krembergs epitafium över Stheen Maltesen Sehested i Gårdstånga kyrka är även det, i sin ornamentala rikedom

Jacob Kremberg, Predikstolen, Höörs kyrka. Foto förf.

Joachim Kremberg, Altartavlan, St. Köpings kyrka. Foto förf.

med bl.a. en florisfris och ett par sjöjungfrur, besläktat med altartavlan i St. Köpings kyrka. I detta epitafium står i huvudetagen två stora figurer, Abundantia och Fortitudo, i stället för kolonner.

Grafiska förlagor

Heinrich Goltzius hade stor betydelse för snidarna i dåvarande Danmark. Hans serie med apostlarna betraktande sina martyrier har bl.a. varit förebildlig för Heinrich Krembergs Petrus och Paulus samt för apostlar, evangelister och profeter skurna av Jacob Kremberg och Joachim Kremberg.

Martin de Vos var också en viktig konstnär i dessa sammanhang. Goltzius apostlaserie med martyrsener är utförd efter hans invention. Tintoretto-lärjungen de Vos var inventor till flera av Johannes Sadeler's stick, som användes som förlagor vid Lundaskolan.

Till Heinrich Goltzius styvson och lärjunge Jacob Matham har förts blad föreställande dygder och laster. Dessa, antagligen mycket spridda blad, har bl.a. varit förebildliga för dygderna och lasterna i bågfyllningen i Jacob Krembergs kapellskrank från 1622 i Gårdstånga kyrka. I Kopparstickssamlingen, Statens Museum för Kunst, Köpenhamn, fördes dessa dygder till Heinrich Goltzius vid tiden för mina undersökningar för Jacob Kremberg och Lundaskolan.

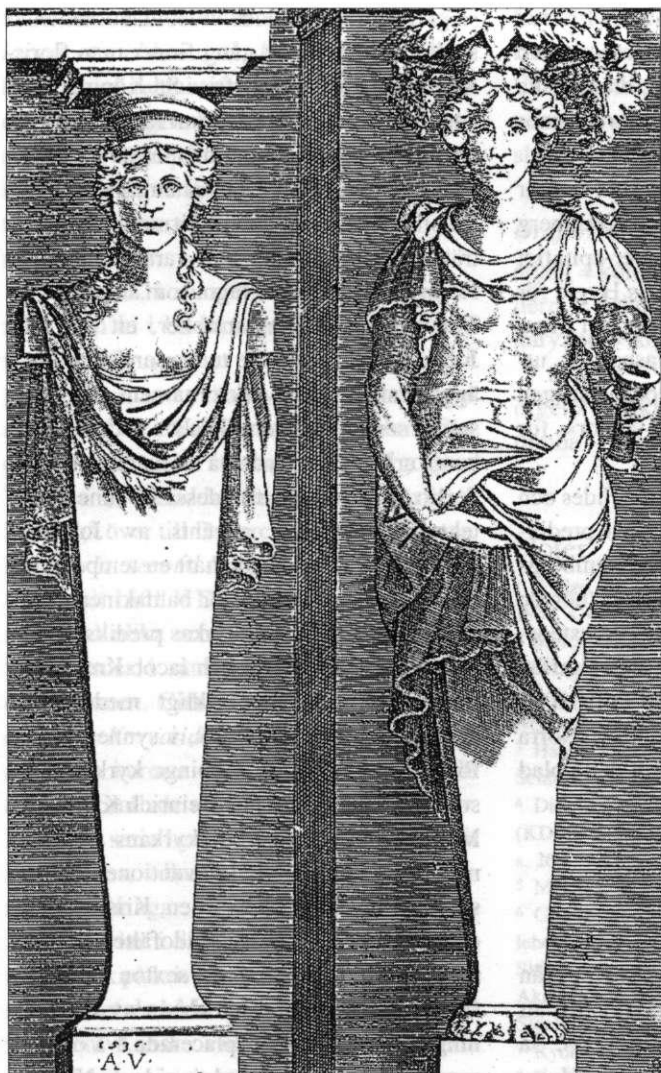
Grafiska blad av Marc Antonio Raimondi och av Antonio Fantuzzi torde ha kommit till snidarna i dåvarande Danmark, dit Schleswig-Holstein hörde, via Cornelis Floris. Heinrich Kremberg använde som ovan nämnts stick av bådaderna för Fides och Spes i Beyer-epitafiet. För dessa dygders frisyrier hade han Antonio Venezianos »Unga kvinnor» som förebild. Antagligen tänkte han inte på stickens bakgrund. För honom gällde det att passa in karyatiderna i hela deras

längd i epitafiet. För Cornelis Floris bör Raimondis Karyatidfasad ha varit en representant för den klassiska konsten, möjligen en inspirationskälla för tumban över Frederik I. Fantuzzis Hygie var antagligen för Cornelis Floris representativ för Fontainebleau-skolans konst.

Snidarna i Danmark framställde inte Fantuzzis Hygie som en antik gudinna, utan som en dygd. Heinrich Kremberg förvandlade Hygie till Fides och Spes, Joachim Kremberg till Prudentia. Det var Cornelis Floris som hade givit hermer och karyatider kristna attribut.²⁴

Antonio Venzianos stick »Unga Kvinnor» har även använts av Jacob Kremberg. På predikstolarna från 1600-talets första årtionde i Härslövs, Löderups och Vemmenhögs kyrkor har han mellan fälten placerat hermer, vilka är framställningar av yppiga kvinnor med levande ansiktsdrag. Den ena av bladets hermer har varit förebildlig för deras hår, den andra för deras armställning och för dräkten med undantag av halsringningen. Man kan jämföra en herm på predikstolen i Härslövs kyrka, Justitia, med en av dessa. Förlagan kan Jacob Kremberg ha fått av Statius Otto med vilken han samarbetade på predikstolen i Härslöv. Statius Otto hade skurit besläktade hermer på predikstolen från 1605 i Kviinge kyrka.²⁵

Reliefkonsten är särskilt utmärkande för Lundaskolan. Förlagor var framför allt grafik av nämnde Johannes Sadeler efter Martin de Vos, men även blad av Johannes Collaert efter Johannes Stradanus och av Maerten van Heemskerck samt dessutom illustrationer i andaktsböcker, biblar och postillor. Joachim Kremberg kan följa sina förlagor in i detalj, medan Jacob Kremberg ofta förändrar och nyskapar motiv samt kommer fram till nya och originella kompositioner genom att kombinera olika detaljer och motiv. Det är grafikens långa serier som användes, men också

T.v.: Agostino Veneziano, Unga kvinnor. Ur »Hermae», kopparsstick, ur The Illustrated Bartsch. T.h.: Jacob Kremberg, Justitia, predikstolen, Härlövs kyrka. Foto förf.

enstaka intressanta eller mycket kända blad som Schäuffeleins »Sündenfall und Eucharistie» från 1516 eller Heinrich Goltzius »Adam och Eva» från 1585.²⁶

Man har diskuterat vilketdera som haft störst betydelse för snidarna under denna tid, skulptural tradition eller grafisk förlaga. G. Paulsson anser att verkstadsscheman varit

det viktigaste för bildsnidarna och att de endast i undantagsfall använt sig av grafiska blad.²⁷ Slutligen säger P. Poscharsky i *Die Kanzel*²⁸ att alla konsthantverkare under denna tid använt lämplig grafik. Man kan konstatera att de använt sig av bådadara.

Ett exempel på detta är Münden-epitafiets Fides och Spes, vilka både går tillbaka på

dygderna i ett epitafium av Cornelis Floris i Vårfrukyrkan i Breda och på Marc Antonio Raimondis Lucretia. Stickets dramatiska Lucretia har förändrats till älskliga kvinnogestalter liksom de i Breda-epitafiet.

En snidare kan också utforma sina figurer efter flera grafiska blad. Heinrich Kremberg har för Spes och Fides i Beyer-epitafiet dels använt som förlaga Fantuzzis Hygie för deras kroppar, dels det stora huvudet i Marc Antonio Raimondis Karyatidfasad för utformningen av deras ansikten och slutligen Antonio Venezianos »Unga Kvinnor» för deras frisyrer.

Beträffande Joachim Krembergs Fides och Spes i Fechtill-epitafiet, Prudentia i predikstolen i Hörups kyrka samt Jacob Krembergs dygder i predikstolen i Höörs kyrka bör de alla ha följt Heinrich Krembergs verkstadsscheman för Fides och Spes i Beyer-epitafiet. Samtidigt går Prudentia i Hörup tillbaka på Fantuzzis Hygie. Endast Prudentia i Norra Åsum har så gott som fullständigt detta blad som förebild.

Ornamentik, emblematik och symbolik

I ornamentiken gick bildsnidarna över från att ha använt stick av Cornelis Floris till att begagna sådana av Vredeman de Vries. Så gjorde den förmodligen florisskolade Heinrich Kremberg, vilken skurit förnämliga masker såväl efter Cornelis Floris som efter Vredeman de Vries. Han är mera intresserad av ornamentiken än de båda lundasnidarna och kan t.ex. förändra en förlagas kapital till postament, örnpостamenten. Han har antagligen gjort kapitalet i lucretiasticket bakgrund till huvudprydnad åt Spes och Fides i Mariakyrkans altartavla. Han ger en förlagas mask mänskliga drag.

Lundasnidarna har en något enklare och tyngre, inte lika elegant ornamentik. De har

så gott som uteslutande vredemanornament i sina arbeten. Någon gång finner man florismasker i dem. En florisfris i St. Köpinge kyrkas altartavla bör ha påverkat Jacob att utföra en liknande i gravmonumentet över Stheen Maltesen Sehested i Gårdstånga kyrka. De sätter in sina, som jag vill förmoda, självporträtt i masker, vilket kan vara ett arv från Heinrich Kremberg. Något som är typiskt för Lundaskolan är änglamasker, ett arv från Johannes Ganssog. De tunga tandsnitts- och äggstavsfriser, flätverksornament och pärlstavar som finns framför allt i Jacob Krembergs arbeten kan tyda på att han kan ha haft Serlio som förlaga för dessa. Dennes arkitekturböcker hade använts av Johannes Ganssog. Ganssog hade haft en tempelplan i Serlio V som förebild för baldakinens ljudplatta över Lunds domkyrkas predikstol.²⁹

Joachim Krembergs och Jacob Krembergs monument innehåller rikligt med snidad emblematik och symbolik, i synnerhet den förres altartavla i St. Köpinge kyrka, något som man inte finner hos Heinrich Kremberg. Men målningarna i Mariakyrkans altartavla med ett i mittpartiet konventionellt protestantiskt innehåll, Nattvarden, Kristi födelse och Salvator Mundi, har i sidofälten ett djupt symbolfyllt innehåll i de sexton miniatyrscener som omger var och en av mittmålningarna i fyra tavlor, placerade två och två ovanför varandra på vardera sida av Nattvarden. Dessa målningar har som förlagor stick av Heinrich Goltzius. De båda lundasnidarna kan ha fått impulser till sin emblematik av dessa blad av Goltzius och kanske också av Goltzius tydligen mycket spridda blad föreställande Wilhelm av Oranien, där porträttet är omgivet av emblem. De kan även ha använt emblemata av Albert Flamen, Joachim Camerarius m.fl. I St. Köpinge kyrkas altartavla finns jämte kristna symboler även profana, i form av nakna sjöjungfrur, placerade längst ned i hörnen. Uppslaget till dessa kan

ha kommit från Joachim Camerarius *Symbolorum et emblematum*, fjärde delen, vilken handlar om valda vattendjur och reptiler och där en sjöjungfru med två stjärnor befinner sig högst upp på försättsbladet.³⁰ Motivet med sjöjungfrur kommer från antika sarkofagreliefer, där man kan finna tritoner och nereider.³¹

Det nakna, i synnerhet nakna kvinnohermer, kom in i bildskärarnas religiösa konst framför allt genom grafiken, men också genom att man använde andra bildhuggares mönster. Det förefaller som om man, för enkelt sett, efter att ha använt Agostino Venezianos »klädda hermer» som förlagor kunde gå över till Ducerceaus nakna hermer. Dennes *Le second livre d'architecture* hade utkommit 1561.³² Där finner man nakna hermer med olika armställningar. Dessa utgår från hermer i ramverkan i Fontainebleau-dekorationen. Cirka 1565 utkom Vredeman de Vries *Karyatidum*³³ med framställningar av nakna hermer utan armar eller med vid axeln hoprullade armar, likt joniska voluter. Det är en serie hermer i sig, till skillnad från Ducerceaus, vilka uppträder i olika funktioner i inredningar.

Altartavlan i St. Köpinge kyrka, vilken är mycket rik på kristen symbolik, har som motsats till det de båda sjöjungfrurna längst ned i hörnen. Kanske ville mästaren med detta motiv berika sin altartavla med havets väsen, men han ville även använda den moderna grafiken. Det gick att göra detta även under denna högortodoxa tid.

Sammanfattning

Heinrich, Joachim och Jacob Kremberg utgör en bildskärardynasti, som sträcker sig från sent 1500-tal i Flensburg, har rötter hos Cornelis Floris och går fram till 1641, det år då Jacob Kremberg förmodligen avled. Genom de båda lundasnidarnas efterföljare

fortsätter traditionen fram till 1658, roskilde-fredens år, då Skåne avträdde till Sverige. En hel epok, under vilken konsten blomstrat på ett enastående sätt i Skåne, var då avslutad.

Ordförklaringar

atlant = kolonn eller stöd i form av mansfigur

herm = pelare med människohuvud

karyatid = kolonn eller stöd i form av kvinnofigur

orgelprospekt = orgelfasad

tumba = fristående, skulpterad gravkista

Noter

¹ Schlee, Die Kapelle des Schlosses Gottorp, Flensburg 1952, s. 4.

² Meier, Heinrich Ringerink und sein Kreis, Flensburg 1984, s. 92 f.; Ketelsen-Volkhardt, Schleswig-holsteinische Epitaphien des 16. und 17. Jahrhunderts, Neumünster 1989.

³ Haupt, Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein, bd 3, Kiel 1889, s. 15.

⁴ Die *Kunstdenkmäler* des Landes Schleswig-Holstein (KDM), Stadt Flensburg, München und Berlin 1955, s. 26.

⁵ Meier, s. 79 f.

⁶ Göransson, Jacob Kremberg och Lundaskolan, Hässleholm 1977, s. 39; Rydbeck, M. »Renessansskulptur i Skåne». (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar 71. Antikvariska studier 17, Stockholm 1950, s. 8–148), s. 133.

⁷ Rydbeck, M., s. 166.

⁸ Paulsson, Skånes dekorativa konst under tiden för den importerade renessansens utveckling till inhemsk form, Stockholm 1915, s. 166.

⁹ Göransson, s. 184.

¹⁰ Ibid., s. 8.

¹¹ Rydbeck, M., s. 99.

¹² Göransson.

¹³ Weibull, »Bildhuggare och träsnidare i Malmö och Lund under renaissance», (Historisk tidskrift för Skåneland I, Lund 1903, s. 1–48), s. 29.

¹⁴ Rydbeck, O. »Studier i Skånes renessans- och barockskulptur», (Tidskrift för konstvetenskap 1–2, Lund 1916–1917).

¹⁵ Brunius, Lunds domkyrka, Lund 1854, s. 187.

¹⁶ Ibid., s. 275 f.

¹⁷ Göransson, s. 172 f.

- ¹⁸ Ibid., s. 174.
- ¹⁹ Ibid., s. 98 f.
- ²⁰ Paulsson, s. 173 ff.
- ²¹ Göransson, s. 99 ff.
- ²² Rydbeck, O., *Två märkliga konstnärer*, Stockholm 1918, s. 79, not 1.
- ²³ Meier, s. 78.
- ²⁴ Forssman, *Säule und Ornament*, Stockholm 1956, s. 111.
- ²⁵ Göransson, s. 112 f.
- ²⁶ Ibid., s. 120 f.
- ²⁷ Paulsson, s. 121.
- ²⁸ Poscharsky, *Die Kanzel*, Gütersloh 1963.
- ²⁹ Göransson, s. 19 f.
- ³⁰ Camerarius, *Symbolorum et emblematum*. Nürnberg 1605.
- ³¹ Rumpf, »Die Meerwesen auf den antiken Sarkofagenreliefs 3» (*Die antiken Sarkofagenreliefs V*, Berlin 1939); se äv. du Colombier, Jean Goujon, Paris 1949, s. 64.
- ³² Ducerceau, *Le second livre d'architecture* 1561.
- ³³ de Vries, Hans Vredeman, *Karyatidum* ca 1565.

För ytterligare uppgifter om Heinrich Krembergs verksamhet se: Anna Maria Göransson, *Heinrich Kremberg*, Lund 2005.

Litteraturförteckning

- Brunius, C. G. *Lunds domkyrka*, Lund 1854.
Camerarius, J. *Symbolorum et emblematum*, Nürnberg 1605.
Ducerceau, J. A. *Le second livre d'architecture* 1561.

- du Colombier, P. Jean Goujon, Paris 1949.
Forssman, E. *Säule und Ornament*, Stockholm 1956.
Göransson, A. M. Jacob Kremberg och Lundaskolan, Hässleholm 1977.
Haupt, R. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein*, Kiel 1887–1889.
Ketelsen-Volkhardt, A. D. *Schleswig-holsteinische Epitaphien des 16. und 17. Jahrhunderts*, Neumünster 1989.
Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, Stadt Flensburg, München und Berlin 1955.
Meier, C. A. *Heinrich Ringerink und sein Kreis*, Flensburg 1984.
Paulsson, G. *Skånes dekorativa konst under tiden för den importerade renässansens utveckling till inhemsk form*, Stockholm 1915.
Poscharsky, P. *Die Kanzel*, Gütersloh 1963.
Rumpf, A. »Die Meerwesen auf den antiken Sarkofagenreliefs 3» (*Die antiken Sarkofagenreliefs V*, Berlin 1939).
Rydbeck, M. »Renässansskulptur i Skåne» (*Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar* 71. Antikvariska studier, Stockholm 1950, s. 8–148).
Rydbeck, O. »Studier i Skånes renässans- och barockskulptur» (*Tidskrift för konsthvetenskap* 1–2, Lund 1916–1917).
Två märkliga konstnärer, Stockholm 1918.
Schlee, E. *Die Kapelle des Schlosses Gottorp*, Flensburg 1952.
Weibull, L. »Bildhuggare och träsnidare i Malmö och Lund under renaissancen» (*Historisk tidskrift för Skåneland* I, Lund 1903, s. 1–48).
de Vries, Hans Vredeman, *Karyatidum* ca 1565.

Danmark, Skåne, Göinge ...

– danskt härväsende i tidigmodern tid

Av Stefan Persson

Forskarstuderande i historia, Lund

Författaren behandlar i denna uppsats – som av redaktionella skäl måste delas upp på två Ale-nummer – förändringarna som vidtogs i organisationen av det skånska försvaret efter Kalmarkrigets slut 1613. Detta innebar bl.a. upprättandet av ett »landværn», en skånsk här. Behandlingen av ämnet sker i ett såväl nationellt som internationellt perspektiv med avstamp omkring sekelskiftet 1600.

Inledning

Med utgångspunkt från Gerhard Oestreichs och Eugen von Frauenholz' analys av de tyska härordningarna under tidigmodern tid behandlar denna artikel den danska härordningen och militariseringen under första delen av Christian IV:s regeringstid fram till Kejsarkriget 1627. Perioden har valts därför att den i mångt och mycket symboliserar övergången från ett äldre försvarssystem, som delvis byggde på ett från statsmakten fristående och delegerat försvar, till ett statligt centralstyrt. Denna utveckling är tillika kopplad till en grundlig förändringsprocess i form av en samhällelig genomgripande disciplinering, som fick stora konsekvenser inte bara för de till staten knutna institutionerna utan även helt ner på individnivå.

Störst vikt läggs på Danmark öster om Öresund, vilket framför allt är en följd av gränsområdenas utsatthet. Här kan man jämföra med de halvofficiella försvarsordningar som växte fram i de österrikiska gränstrakterna mot det osmanska riket. Göinge härad i norra Skåne förtjänar i detta sammanhang extra uppmärksamhet för sitt läge som gränshärad mot Sverige. Fokuseringen på gränsförsvar var viktig både före och efter införan-

det av statens stående här. I denna artikel är det därför tänkt att det östdanska gränsförsvaret skall framstå som en viktig prioritering i utformningen av den stående hären.

För tiden fram till härordningen 1614 är de viktigaste källgrupperna till den nya försvarsordningen *Kancelliets Brevbøger* och de militära räkenskaperna i förbindelse med Kalmarkriget. Jag har valt att koncentrera min materialgenomgång till brevböckerna, eftersom de militära räkenskaperna har blivit grundligt analyserade dels av Ernst Jungstedt i hans undersökning från 1934 om Kalmarkriget och dels för tiden efter 1614 av Gunner Lind. I stället för att gå igenom dessa har jag valt att komplettera *Kancelliets Brevbøger* med länsräkenskaperna från Helsingborg och Kristianstad.

Artikeln är kronologiskt uppbyggd kring fyra faser: en inledande period fram t.o.m. Kalmarkriget, själva kriget, den första härordningen 1614 och den andra härordningen från 1620 fram till Kejsarkrigens utbrott. Utifrån denna analys inplacerar jag den danska och primärt den östdanska utvecklingen i den tyska forskningstraditionen. Syftet med denna komparativa ansats är att visa på några av de impulser utifrån som inspire-

rade och medverkade till övergången från uppbåd till milis i Danmark.

Utgångspunkten – Oestreich och den tyska forskningen

Inom tysk forskning intar Gerhard Oestreich en viktig position när det gäller att beskriva den maktstatsteori som utvecklades under den tidigmoderna statsbildningsprocessen. Detta inkluderar inte minst ett omfattande disciplinbegrepp inom militären, som i ökad utsträckning byggde på organiserandet av medborgerliga milissystem. Det skedde en gradvis omprioritering i samtiden så att försvaret blev allt viktigare, vilket medförde att tankarna om en stående här vann allt mer terräng.¹

Det går att urskilja tre epoker för härorganisationens utveckling i det tyska området under tidigmodern tid. Den första epoken dominerades av ett regionalt landsförsvarstänkande och sträckte sig tidsmässigt från 1585 till ungefär mitten av 1600-talet. Fram till vändpunkten mot slutet av 1500-talet hade den gamla uppbådsplikten med tillhörande mönstring varit institutionaliserad i de flesta delarna, men avlöstes efter ett inledande virrvarr av en ny tid med stora övningar planerade av särskilda kommittéer. Denna utveckling markerade samtidigt inledningen på en ny militär inriktning med ett system av stående härar och milisväsen, som sträckte sig fullt utvecklat från slutet av 30-åriga kriget till en bit in i den napoleonska tidsåldern. Detta utgör samtidigt den andra epoken i härorganisationens utveckling, vilken sedermera följs av en tredje under den första halvan av 1800-talet.²

Också Eugen von Frauenholz, en annan av de tyska historiker som har analyserat härutvecklingen, satte på sin tid likhetstecken mellan försvar och stat. Att det fanns ett villkorligt samband mellan dessa båda före-

telser, som artikulerades ännu starkare vid tider för inomstatliga förändringar, får anses tvivelslöst. Frauenholz konstaterar sålunda att

in den Zeiten großer und wirklich entscheidender innerstaatlicher Umwälzungen erweist sich mit besonderer Schärfe, daß Heer und Staat untrennbar miteinander verbunden sind, und daß das Heer ein Spiegelbild des Staates ist.³

Ett problem med det gamla uppbådssystemet var onekligen undersåtarnas svala vilja till att överhuvudtaget delta i försvaret. Varken ständerna eller det s.k. länsrytteriet var villiga att fastställa en officiell försvarsberedskap, och efter nederlaget i bondekriget 1525 var bönderna i Tyskland inte speciellt hängivna till att bruka vapen i besegrarnas tjänst. Gällde det krigföring utanför det egna territoriets gränser med långa fälttåg återstod därför inget annat än att sluta fördrag med legosoldater och yrkesofficerare som överstar och kapten. Det var endast i utsatta gränsområden som man kunde finna en fastare institutionaliserad form av militärförfattning på initiativ av ständerna, som t.ex. i de redan nämnda österrikiska länderna, där det turkiska hotet utgjorde ett ständigt orosmoment. I överensstämmelse med detta tänkande beslutade den österrikiska landsdagen om en ständig säkring av gränsen mot fientliga anfall, vilket Oestreich ser som exempel på en äkta landsförsvarsordning. I de speciellt utsatta sydöstra gränsområdena kombinerades för övrigt ett landsuppbåd med legosoldater.⁴

Utvecklingen gick sålunda via systematiska förbättringsförsök mot slutet av 1500-talet till en utökad inhemsk försvarsberedskap företrädesvis i de protestantiska områdena. Systemet byggde i hög grad på faktorer som urvalsprincip, exercis, träning och mönstring, gemensam utrustning, indelning, organisation m.m.⁵ En enhet bestående av vältränad milis benämndes »Ausschuß»; den tränades på grunderna av de första moderna

exercisreglementena utarbetade av de framgångsrika nassau-oraniska reformerarna. I övningarna ingick bl.a. vapenhantering av rör, musköt och pik enligt Johann VII:s av Nassau tryckta verk från 1607.⁶

Till utvecklingen bör även läggas det faktum att territorialförbanden i det tyska området stöttades i sin nyvunna stridskraft av iståndsättandet av gamla och uppförandet av nya fästningar. Också det skedde enligt nederländskt manér, liksom de för det lokala försvaret viktiga förstärkningarna av de naturliga hinderna. Nämnas bör också att Oestreich skiljer på den nya »Ausschußpflicht» och den allmänna »Wehrpflicht» och kritiserar därmed Frauenholz och andra för att de likställer dessa båda företeelser. Ett begrepp som Wehrpflicht har, menar Oestreich, haft en allmängiltig betydelse genom alla tider och utgör därför ett likvärdigt element under historiens gång. Däremot står det nya Ausschußpflicht för något uttalat tidstypiskt som formade utvecklingen av det tyska härväsendet alldeles i början av 1600-talet.⁷

Utvecklingen på riks-, regional och lokal nivå

Slutet av 1500-talet till cirka 1600

... thett Indfald som Gydningsherrit medt trues, haffue wij forfarit, och for see wij oss mett gudtz hjelpe, thett skall ingen nöd haffue, men att gydningerne forbue thennom well selfue.

(Kung Frederik II till Biörn Kaas i augusti 1564)

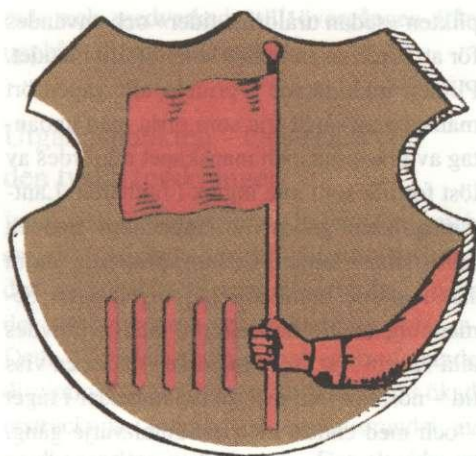
Ovanstående citat kan få verifiera förekomsten av ett medeltida försvarstänkande med ett lokalt lantvärnsförpliktande uppbyggssystem i centrum som modell för att förhindra infall av främmande trupper i det egna territoriet. I själva verket var denna lantvärns- eller gränsvärnsplikt bara en av fyra rekryteringsgrunder för den danska försvarsmakten ännu under andra halvan av 1500-talet.

Enligt Ernst Jungstedt gällde lantvärns-

plikten »sedan uråldriga tider» och användes för att fördriva en fiende som infallit i landet. Plikten inkluderade i princip allt vapenfört manskap av såväl fria som ofria med undantag av prästerna, och manskapet utgjordes av löst fotfolk som inte ingick i fälthären. Lantvärnsplikten gällde så länge som fienden fanns kvar i landet. Ledningsplikten å andra sidan gällde anfällsföretag (egentligen bemanning av flottans skepp) och avkrävdes alla vapenföra, »friborna män» under en viss tid – normalt inte mer än två månader i taget – och med endast ett visst antal varje gång. Denna plikt organiserade i transfererad form huvuddelen av fälthärens fotfolk, som länge också utgjorde härens huvuddel. Jungstedt menar att detta innebar att fälthären under lång tid till största delen kom att bestå av bönder, liksom för övrigt i det svenska systemet, varur benämningen »bondehär» har uppkommit. Utöver dessa rekryteringsgrunder fanns adelns rusttjänstplikt samt värvningssystemet som främst byggde på inhyrda, utländska legosoldater.⁸

Jungstedt utpekar en övergångsperiod i det danska systemet under 1500-talet, där den gamla uppbyggelsen tycks glida allt mer i bakgrunden utan att egentligen ersättas av någon form av fastare milis. Två saker bör man dock se upp med, framför allt om man fokuserar på en lokalsamhällelig studie av ett utsatt gränsområde mot Sverige. Det är huruvida det i själva verket trots allt förekom en »fast» milis i Göinge vid tiden för det nordiska sjuårskriget och hur pass gediget underlag det fanns i dessa trakter för värvningar av inhemska soldater till den danska armén. Jungstedt uppmärksammar också den inhemska värvningen i det att han ser den som »en ny grundval för anskaffandet av krigsfolk».⁹

Gunner Lind ser värvningssystemet som i stort sett representerbart endast för utländska legoknektar, innan han övergår till att be-

Vapenskölden med den röda fanan och de fem gränspalissaderna som antogs såsom fälttecken av det göingska gränsvärnsförbandet upprättat 1559 på order av Frederik II, på 1600-talet det då nybildade Östra Göinges häradsvapen. Bild: Osby Hembygdsförening.

skriva det under Kalmarkriget av nödtvång införda entreprenörskapet. En stor kategori sammanförs till gruppen »krigsfolk af pligt», som inkluderade borgare och bönder och uppvisade en oklar indelningsgrund mellan sina olika former. Lind skiljer emellertid på den långvariga och intensiva tjänsten, som han kallar för »udskrivning», och de olika formerna för lantvärn som sammanförs till gruppen »opbud». Framför allt i krigstid handlade det om tusentals personer som roterades i olika system av vaktmanskap, bl.a. i Skåne. För övrigt föll det på länsherrarnas lott att organisera dessa lokalt betonade upp-
båd. Liksom Oestreich konstaterade för det tyska området noterar Lind en motsvarande sval försvarsvilja bland bönderna i det danska, som yttrade sig i en fast motvilja mot de flesta former av krigstjänst. Ju längre bort från hemmet ett område skulle försvaras, desto mer avtog försvarsviljan.¹⁰ Lind för, i motsats till Oestreich, inte ett djupare resonemang om just de utsatta gränsområdenas organisering av beredskapen. Här ger det

splittrade tyska området tacksamma infallsvinklar till dylik forskning som i stor utsträckning saknas för de skandinaviska enhetsstaterna.

Militariseringen av Östdanmark

Den utveckling som cirka 1600 påbörjades i Danmark kan till stora delar ses som en övergång från det gamla uppståndstänkandets tid med otränade och försvarsovilliga bönder till ett i alla fall i teorin annorlunda hemmaförsvaret med ord såsom professionalisering, militarisering och vapenövningar som ledstjärnor. Influenserna från kontinenten och Tyskland bör finnas med i tankefiguren för hur försvarsplikten utformades i Danmark. Kännetecknande är framför allt det faktum att det handlade om konturerna av det tyska områdets »Landrettungswerk» med fokusering på ett regionalt försvar, vilket framträdde mycket tydligt i fallet Skåne. Dock handlade det ännu inte om någon fast milis, men utvecklingen åren innan krigsutbrottet mot Sverige 1611 pekar mot en viss likhet med den tyska Ausschußpflicht med ett eliturval som grund för den fortsatta krigsträningen av de skånska bönderna.

Man kan kalla utvecklingen framför allt i Skåne i början av seklet för åtgärder för höjandet av böndernas krigsduglighet. Att en ny tid hade nått den östdanska landsbygden framgår av ett missiv till bönderna i Skåne, Halland och Blekinge från januari 1600, i vilket kungen kritiserade en del av dem för att de inte höll sina bössor och värjor i beredskap »som det bør sig, og som de ere forpligtede til». Christian IV uppmanade därför strängeligen bönderna att vid order från länsherrarna inställa sig för taxering av de vapen och värjor som de alltid skulle hålla efter förmåga och förmögenhet.¹¹

Att Christian IV hyste vissa tvivel om de skånska böndernas försvarsskicklighet och duglighet till att hejda en inryckande fiende

framgår av de följande händelserna, som inkluderade vetskapen om att det »på nogle omliggende steder» skedde stora krigsförberedelser och upprustningar. I början av februari 1602 riktade han sig åter i ett brev till alla bönder och menige allmoge i Skåne och bekräftade de farhågor han hyste inför risken för ett fientligt infall utifrån. För att avvärja ett eventuellt sådant och konsekvenserna av detta hade kungen beslutat att sända några väl förfarna och dugliga krigsmän till läns herrarna i Skåne för att öva och undervisa bönderna i krigsbruk. Bönderna skulle därför rätta sig efter länsmännens befall-

ningar och möta upp med de vapen som de enligt taxeringen från år 1600 var skyldiga att ha i beredskap.¹²

Det är förmodligen ett alltför djärvt antagande att se Christian IV:s iver att träna bönderna i vapen- och krigsbruk som en direkt följd av reformarbetet i det nederländsktyska området. Bland den tidigare reformlitteraturen var det först Jacob de Gheyns bok från 1607 om vapenövningar med arkebus, musköt och pik som sedermera översattes till bl.a. danska.¹³ Redan 1603 hade emellertid ryktet och vetskapen om Moritz' militära exercis börjat spridas vida omkring, och man

Det var under Christian IV som den danska militärmakten centraliserades och den första stående hären under statens kontroll organiserades. En omfattande militarisering av den östdanska gränslinjen mot Sverige genomfördes också. Kungen hade planer på att skapa en angreppsduglig här byggd på värvade soldater, men fick nöja sig med ett lantvärn bestående av bönder med betoningen på försvar. Rosenborgs slott, Köpenhamn.

kan ana influenserna från detta håll i beslutet om militär träning av de skånska bönderna. Med tanke på att tunga teoretiska verk som greve Johans av Nassau-Siegen (cirka 1596) och greve Moritz' av Hessen (1600) utförligt behandlade det tyska »Landesdefension»,¹⁴ bör deras teorier ha utövat åtminstone ett visst inflytande på de danska besluten om träning av bönderna i krigsbruk. Intressant är vidare det faktum att övningarna gällde »samtliga» bönder i landskapet oavsett vem de tjänade under eller om de var jordegna, vilket pekar i riktning mot tänkandet av en allmän försvarsplikt och ännu inte något »eliturval» enligt Ausschuß-plikten.

Man får i sammanhanget inte heller förbise det faktum att, enligt Werner Hahlweg, följderna av slaget vid Nieuport 1600 innebar en markant ökad uppmärksamhet för det oraniska reformarbetet i det övriga Europa. I denna mening kom perioden 1600–1630 att bli en av de mest nyskapande i hela krigshistorien, med framför allt Tyskland som spridare av reformidéerna i en sorts diffusionistisk modell. Hahlweg betonar vidare vikten av att de allmänna folkuppbåden genom reformerna skulle bli slagkraftigare militärt och att nyckelordet för detta var *exercis*, som på kortast möjliga tid skulle uppöva färdigheter och effektivitet.¹⁵

Också under år 1603 beordrades flera danska adelsmän att hålla övningar med bönderna i Skåne. Redan i januari riktade sig emellertid Christian IV till menige bönder i Göinge och Villands härader, liksom Blekinge, Laholm, Halmstad och Varberg och förberedde dem på eventuella krigshandlingar till följd av det spända förhållandet till Sverige. I beaktande av »adskillige rygter och tidender, som udspreddes allevegne her i riget» ansåg kungen det för säkrast att inför mötet mellan danska och svenska krigskommissarier vid riksgränsen i Flackebäck i Halland låta mönstra menige bönder i ovan-

nämnda gränsområden.¹⁶ Det handlade nu om att dra samman bondetrupper från hela gränsområdet till en punkt, något som visserligen hade praktiserats vid ett par tillfällen under det nordiska sjuårskriget (1563–1570) med undantag av Göinges bönder som slapp denna skyldighet då. Denna förvandling från en lokal till en regional försvarsplikt tyder på ett tänkande som influerats av den tyska Landesdefension. En väsentlig skillnad mot tidigare var också att det nu var staten som organiserade adeln och bönderna i försvaret, medan det tidigare handlade om att staten helt enkelt tvingades att delegera landsdelarnas försvar till följd av bristande resurser. Denna tidigare organisering uppmärksammas bl.a. av Gunner Lind, som menar att adeln helt hade kontroll över det gamla uppbådssystemets militära potential och att detta ofta innebar att bönderna på adelns gods lättast slapp undan den militära bördan.¹⁷

Om det tidigare systemet var »adelsvänligt» kan det nu framväxande betraktas som »statsvänligt» i det att det, enligt Frauenholz, måste ses som ett projekt som i hög grad utvecklades för att ersätta det opålitliga och dyra systemet med legosoldater. De tyska Wehrpflicht-härarna skulle i ett teoretiskt initialskede inte ställas upp *bredvid* legohärarna utan helt enkelt träda i deras ställe. Denna ursprungliga och radikala idé visade sig emellertid inte genomförbar, utan vidareutvecklades istället i en form av efterhandskonstruktion till en regementesindelning av de uttagna landssoldaterna som med Frauenholz' ord utgjorde ett surrogat till den ursprungliga planen med en kompletteringsfunktion. Det som slutligen visade sig vara praktiskt genomförbart var en vidareutveckling av den andra planen och innebar skapandet av ett territorialt Landwehr som anförtröddes det omedelbara gränsskyddet och upprätthållandet av en sorts inre politi.¹⁸ Det som är av störst intresse i förevarande fall är

hur väl Frauenholz' »tredje plan», det territoriella Landwehr med det omedelbara gränsskyddet som den grundläggande plikten, framträder i Christian IV:s missiv till de öst-danska gränsområdenas meniga bönder från januari 1603.

Den sista januari kulminerade dramatiken med att alla bönder i Göinge strängeligen påbjöds att vara Mogens Svave lydiga (jfr not 12), när denne på kungens vägnar beordrade dem att antingen hålla vakt eller dra ut på fälttåg. I slutet av februari utgick också order till Svave om att genast sända 200 av skyttarna i Göinge till kungen i Halmstad, så att de kunde komma fram så fort som möjligt och ha med sig förnödenheter för en tid.¹⁹

Därmed slutar dramatiken i samband med den spända perioden i början av 1600-talet. Går man fram till åren före Kalmarkriget, från och med 1609, hade en del skånska bondesoldater fått exercera en månad i fästningarna och man hade även försett dem med nya vapen. Denna typ av »hastig eksercits» hade även tidigare förekommit vid krislägen (jämför åren 1602–1603), men det ringa antal, uppskattningsvis 1 000 man vid krigets utbrott, som hade övats var inte mycket jämfört med härens storlek.²⁰ Jungstedt för sin del talar om åtgärder som vidtogs under åren 1609–1610 och som avsåg att skapa dugliga soldater av de skånska bönderna för det rörliga kriget. Utbildningens mål var att lära bönderna »att drille, att omgaas med lunterør, forstaa deres slag og (det) de mere behøve at vide». Vid hemförlovandet hade en del av bönderna fått tillstånd att ta med sig skjutvapnen, varigenom goda vapen spreds bland de skånska bönderna.²¹ Man kan även i det danska området en bit in på 1600-talet således hitta en urvalsprincip i kombination med exercis, träning och mönstring samt strävan efter gemensam utrustning, indelning och organisation som i mycket överensstämmer med de protestantiska områdenas ge-

mensamma försvarsåtaganden enligt Heilbronnerkonventet från 1594.

Det är måhända att dra alltför snabba slutsatser att se övningarna under det första årtiondet av 1600-talet som ett utslag av ett hastigt påkommet behov vid krislägen med spända förhållanden till den svenske gran-nen. Inte heller är det rimligt att dra paralleller mellan träningen av ett kvantitativt lågt antal bönder och den totala härens storlek, utan snarare bör man, som Frauenholz, se det som en företeelse med speciellt tilldelade uppgifter och ett komplement till det fortlevande legoknektssystemet.

Kalmarkriget

Från krigets början uppbådades ett stort antal bönder i Blekinge, Skåne och Halland som skydd för gränsen mot Sverige. Av sex uppbådade bönder var en ständigt satt på bevakning 14 dagar i sträck, men under krigets gång kunde bevakningsuppgiften transfere-ras till en pengaavgift eller skatt som användes till att avlöna ett antal soldater som på så sätt övertog bevakningen. År 1612 hade fyra värvade kompanier på sammanlagt 500 man bildats, vilka under krigets gång minskades för att slutligen sammanföras i ett under befäl av länsherren på Helsingborg och ryttmästaren för den skånska adelsfanan Anders Bille.²² Med andra ord framstår ett mönster som liknar hanteringen av gränsbevakningen under det nordiska sjuårskriget med kombinationen av den gamla beprövade lantvärnsplikten (stundtals utbytbar mot en avgift i pengar) och det nyare värvningssystemet. Ytterst visar fortlevnaden av detta system att bondebefolkningen längs med riksgränsen tillskrevs en fortsatt vital betydelse både militärt och säkerhetspolitiskt av den danska kronan.

Den första maj 1611 bröt Christian IV in i Sverige och därmed var det krig som förklarats den 4 april också i praktiken ett faktum.

I april hade Corfits Rud till Fuglesang, länsman på Hindsgavl slott, av kungen kommanderats med hela sitt ryttarkompani till Broby i Göinge för att tills vidare kvarstanna där och »med allerstørste flid og forsigtighed give agt paa, hvorledes bønderne holde vagt». I ordena ingick även att förvarna bönderna i en rad härader om att de kunde räkna med att få komma göingarna till undsättning i gränsbevakningsarbetet enligt ett system som skulle växla häradsvis. På så sätt beordrades samma dag alla krono-, adels-, kapitel-, prost-, präst- och kyrkotjänare i en rad härader att vid närmare order bege sig till de ställen som Corfits Rud eller hans fullmäktige anvisade för att där hålla nogsam vakt och i allt rätta sig efter Ruds vidare ordergivning.²³ Det är tämligen relevant att applicera de tyska begreppen Wehrpflicht och Ausschluß på utvecklingen och konstatera att båda dessa i hög grad fanns med i bilden både före och under Kalmarkriget som tankefigurer för hur gränsförsvaret mot Sverige skulle organiseras.

Redan i oktober 1610 hade för övrigt Christian IV beordrat flera av ämbetsmännen i de sydliga och mellersta länen och härader i Skåne att förse kaptenen Thomas Nold med bondesoldater för framtida användning. Här handlade det om bönder som tidigare inexcuserats på Kronborg, men som sedan avtackats utan att lämna in gevär eller annan utrustning (troligen samma som det livkompani av skånska bondesoldater som utskrivits under Nolds befäl 1609), varför kungen nu också passade på att kräva betalning för de gevär som fanns hos bönderna enligt en medföljande taxering.²⁴

Kronans alltjämt vitala intresse av att utnyttja den gamla Wehrpflicht baserad på ett uppbådstänkande framstår som tydlig nog. Att man dessutom vinnlade sig om att den skulle fungera i praxis framskymtar i källmaterialet vid några tillfällen, inte minst vid

Fästningsbesättningar samt gränsskyddsförband.

Fästningsbesättningar

1610

Varberg:

1 kompani under Arent Camnitz

1611

Halmstad:

1 kompani under Arent Camnitz

Kristianopel:

1 kompani under R. v. Intima

1 kompani under Falck Lycke

Kronborg:

1 kompani under Walentin Schwerin

1 kompani under Mathias N.

1612

Varberg:

1 kompani under Andreas Foss

Kristianopel:

1 kompani under Jens Biörnsen

Gränsskyddsförband

1612

1 kompani under Peder Galt

1 kompani under Hans Cosmos

1 kompani under Joen Göinge

1 kompani under Anders Bille

Fr.o.m. september 1612

1 kompani under Anders Bille

Källa: Jungstedt 1934, tabell 13.

utsändandet av Corfits Ruds ryttarkompani i början av kriget för att tillse att det uppbådade gränsvärnet skötte sina militära gränsbevakningsuppgifter. Mycket tyder på, som bl.a. Stephen G. Ellis har påtalat för engelska förhållanden, att staten utan en stående truppavdelning i ett område kunde vara ytterst känslig för eventuella folkliga protester och lagöverträdelser.²⁵ Samtidigt blir förfarandet för Göinges del ett upphävande av den av tidigare kungar givna »rättigheten» för lokalsamhället att upprätthålla den yttre freden utifrån tänkesättet om statens frikopplande från denna uppgift.

Det kan vara av ett visst intresse att titta närmare på det totala gränsskyddet i form av

besättningar på fästningarna och förband längs med gränsen, inte minst för att skapa sig en bild av hur man prioriterade fästningarna i ett tidigare skede av kriget och lämnade gränsskyddsförbanden åt den upp-
bådsinstitutionaliserade Wehrpflicht. Av Jungstedts tabell framgår att Halmstads, Kristianopels och Kronborgs slott befästes med ett/två kompanier under krigets första år 1611 och att det under 1610 utgätt värvarfullmakt endast för ett kompani under Arent Camnitz' befäl till Varbergs fästning. 1612 förstärktes besättningarna på både Varberg och Kristianopol, vilket i allt gjorde att åtta kompanier var stationerade på de stora östdanska (medräknat Kronborg) fästningarna under kriget. Speciella för gränsskydd avsedda förband upprättades som nämnts inte förrän 1612, då fyra kompanier med sammanlagt 500 man bildades för att senare under året sammansmälta till ett under Anders Billes befäl, enligt tabell s. 28.

Noter

KB = Kancelliets Brevhøger, utg. av Rigsarkivet.

¹ Gerhard Oestreich, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze*, Berlin 1969, s. 158, 191, 194, 290, 291.

² Oestreich 1969, s. 291–292.

³ Eugen von Frauenholz, *Die Landesdefension in der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Entwicklungsgeschichte des Deutsches Heerwesens*, Dritter Band, II. Teil, München 1939, s. 1.

⁴ Oestreich 1969, s. 295–296.

⁵ Oestreich 1969, s. 297–298. Se även Werner Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier und die Antike. Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahr 1589 bis zum Dreißigjährigen Kriege*, Osnabrück 1987, s. 142, för en beskrivning av Johann av Nassau som organisatören av den nya läran på riksnivå.

⁶ Oestreich 1969, s. 298–299. Gunner Lind, *Heren og magten i Danmark 1614–1662*, Odense 1994, s. 34, översätter »Aussschuß» med »udvalg» och sätter »Aussschußpflichten» i samband med en allmäneuropeisk trend att utvälja ett begränsat antal män och se till att de fick

både bättre träning och utrustning än de vanliga lantvärnen.

⁷ Oestreich 1969, s. 300.

⁸ Ernst Jungstedt, *Danmarks krigsmedel under kriget mot Sverige 1611–1613. En krigshistorisk undersökning*, Strängnäs 1934, s. 13–17.

⁹ Jungstedt 1934, s. 20. Jungstedt exemplifierar också förekomsten av de olika medeltida rekryteringssystemen under sjuårskriget. Framför allt är den år 1564 planerade aktionen, att med trupper bestående av var femte bonde i Skåne fördriva svenskarna från de bråtar som spärrade danskarnas väg mot Jönköping, intressant då den pekar på en offensiv användning av de på lantvärnsplikrssystemets grunder utskrivna bönderna. Regelrätt utskrivning av bönder (som innebar att var tionde man skrevs ut och underhölls en tid av de övriga nio) förekom också under kriget, bl.a. 1565, då 12 000 bönder väster om Öresund skrevs ut. De dåliga resultat som dessa bondesoldater presterade medförde snart att utskrivningarna byttes mot erläggandet av skatt.

¹⁰ Lind 1994, s. 32–35.

¹¹ KB 1596–1602, s. 466–467. Vären 1601 genomfördes för övrigt en motsvarande taxering i det östdanska området av hur många hästar som varje adelsman var pliktig att hålla till rikets förfogande (se vidare KB 1596–1602, s. 629–630).

¹² KB 1596–1602, s. 703–704. Göinge som härad tycks ha utgjort en självständig enhet i denna i övrigt länsvisa indelning. Mogens Svave (som för övrigt var förlänad med Göinge åren 1587/88) till Svaveholm utnämndes att leda utbildningen där (se vidare Carl-Gustaf Liljenberg, *Ett blad ur Skånelands riksdanska (–1658) och östdanska (–1720) tidevarv*, Köpenhamn 1975, s. 87).

¹³ Geoffrey Parker, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, Cambridge 1988, s. 20.

¹⁴ Se vidare Frauenholz 1939, s. 11.

¹⁵ Hahlweg 1987, s. 140.

¹⁶ KB 1603–1608, s. 7.

¹⁷ Lind 1994, s. 34.

¹⁸ Frauenholz 1939, s. 17.

¹⁹ KB 1603–1608, s. 18.

²⁰ Lind 1994, s. 35.

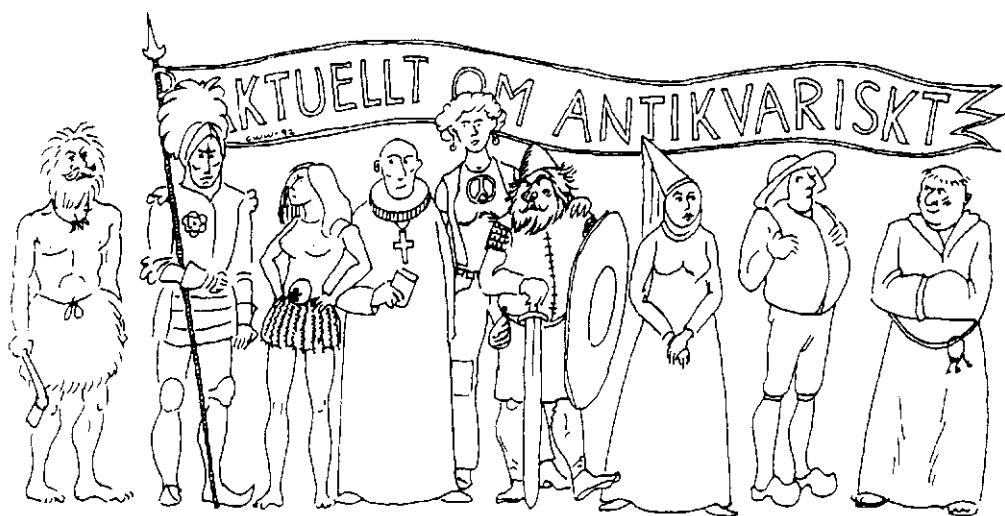
²¹ Jungstedt 1934, s. 30.

²² Jungstedt 1934, s. 43–44.

²³ KB 1609–1615, s. 360.

²⁴ KB 1609–1615, s. 290. Se även Liljenberg 1975, s. 87.

²⁵ Se vidare Stephen G. Ellis, »The Commons and the State: Representation, Influence, and the Legislative Process» i *Resistance, Representation and Community*, Oxford 1997, s. 128, om betydelsen av en stående här och lokal byråkrati, vars avsaknad tvingade regeringarna till att åtgärda orättvisor o.dyl. som hotade den stående ordningen.

Angående »Rapport från Gårdstånga» i Ale nr 2 1983

Min uppsats om familjen Kremberg ger mig anledning att bemöta Mait Molanders »Rapport». Denna gällde lösa skulpturer förvarade i två kyrkokistor i Gårdstånga kyrka.¹

Mait Molander och dåvarande docenten Bo Ossian Lindberg konstaterade att det rörde sig om verk av Jacob Kremberg och av Statius Otto.

Dessa skulpturer är otvivelaktigt verkstadsutförda och bör dels ha ingått i epitafier – de båda djurfigurerna är evangelistsymboler, lejon och ox – dels har skulpturerna tillhört läktaren i väster.

Till de förra hör de tre skulpturer, som i rapporten tillskrivs Statius Otto. Beviset för att de skulle vara utförda av Statius Otto är, att »de står i den för honom så typiskt kraftiga kontrapostställningen». I jämförelse med Statius Ottos skulpturer är de slappt utformade och har grova händer och fötter. De har inget av spänsten, kraften och elegansen i en skulptur av Statius Otto, där i synnerhet händerna är utsökt formade. De har heller inget med sena skulpturer av Kremberg att

göra, som t.ex. från Borlunda kyrka och som har en stark uttrycksfullhet.

Beträffande läktaren bör den ha flyttats längre mot väster och avkortats vid en ombyggnad av kyrkan. Den nuvarande läktaren är cirka fyra meter lång. Långhusets bredd är cirka sex meter och nittiofem centimeter. I en läktarbröstning med de ytterligare fem hermer och konsoldelar som man funnit uppsatt över hela kyrkans bredd fanns det plats för dessa delar. Då därtill kom bemålningen bör den ha gjort ett ståtligt intryck. Eftersom den nuvarande korta läktaren med den tidigare tjocka, bruna övermålningen gjorde ett oansenligt intryck, hade jag svårt att föreställa mig att det kunde vara den som Jacob Kremberg fick betalning för 1615, 1619 och 1621 och för vilken Jacob Contrefeier 1628 ersattes med en stor summa.² Då man dessutom inte tydligt kunde urskilja ornamentiken, ansåg jag att den kunde vara samtida med den läktare som på 1630-talet utfördes av Jacob Krembergs verkstad för Holmby kyrka.³

Gårdstånga-läktarens ornamentik är enklare än Holmby-läktarens. Hermer och konsoler mellan bågarna är likadana som i Holmby.

T.v.: Statius Otto, Aposteln Petrus, altarpopsatsen, S:t Petri kyrka, Malmö.
T.h.: Skulptur från Gårdstånga kyrka.

bågformen är också densamma. Hermerna, manliga och kvinnliga, är nakna och har hoprullade armar enligt vredemanmodell. Sådana hermer finns i Vredeman de Vries *Karyatidum* från 1565. Tidigare hade Jacob Kremberg som förlaga använt ett kopparstick av Agostino Veneziano från 1536 med »klädda hermer». Kanske var Kremberg mer intresserad av att skära konsolernas örnhuvuden, vilka är bättre utformade än hermerna. I övrigt har Kremberg lämnat arbetet åt verkstaden. Vid denna tid var han fullt sysselsatt med utförandet av Gårdstånga kyrkas dopfunt och skulle påbörja, hade kanske redan påbörjat, kyrkans kapellskrank.

Gårdstånga-läktaren, den nuvarande och de återfunna delarna, är ett arbete från Jacob Krembergs verkstad och har utgjort kyrkans långa västläktare för vilken Kremberg fick betalning 1615, 1619 och 1621.

Noter

¹ Molander, Mait, »Rapport från Gårdstånga», (Ale, Historisk tidskrift för Skåneland, nr 2 1983), s. 14 ff.

² Weibull, Lauritz, »Bildhuggare och träsnidare i Malmö och Lund under renaissancen», (Historisk tidskrift för Skåneland I, Lund 1903) s. 47.

³ Göransson, Anna Maria, Jacob Kremberg och Lundaskolan, Hässleholm 1977, s. 157.

Anna Maria Göransson

Kristianstads Rådstugubok 1616–1637

*Rådhusrättens äldsta protokoll
utgivna med register*

Sedan svenskarna förstört Vä under Kalmar-kriget 1612 beslöt den danska kronan att grunda en ny stad på en plats som var lättare att försvara. Staden anlades på Allön i Helgeå och fick namn efter kung Christian IV som utfärdade fundamentsbrevet 1614. Stadsrättigheter dröjde till 1622, men under mellantiden hade kronan dragit in stadsrättigheterna för Vä och Åhus år 1614 respektive år 1617.

Under denna dramatiska period påbörjades den äldsta bevarade rådstuguboken för Kristianstad, numera förvarad i Landsarkivet i Lund. Det är en unik källa för forskare i stadens äldsta historia och om samtida samhällsförhållanden i vid mening.

Professor em. Bertil Ejder och dåvarande museichefen Torsten Andersson tog initiativ till en vetenskaplig utgåva av den svårlästa handskriften. Efter många års arbete har utgivningen nu fullbordats genom att först texten och sedan register har utkommit i serien *Skånsk Senmedeltid och Renässans*, utgiven

av Vetenskaps-Societeten i Lund i samarbete med Landsarkivet i Lund och där en drivande kraft varit lektor Göte Paulsson. En stor del av arbetet har utförts av Claes Ringborg vid Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund och senare av Birgitta Tuvestrand vid Landsarkivet. Textdelen omfattar i tryck 800, registerdelen över 200 sidor, totalt således över 1.000 tryckta sidor.

Den omfattande registerdelen utkom 2004. Förutom att vara slagregister till textutgåvan har denna volym ett självständigt värde för alla som vill orientera sig i tiden. Den inleds med en analys av det dåtida personnamnsskicket och några kommentarer till vissa av ortnamnen. Därefter följer en skildring av stadens äldsta förvaltning och rättsskipning samt nyttiga kommentarer om såväl mått och vikt som om de danska myntslagen. Därpå följer person- och ortnamnsregister, olika sakregister och till sist ordförklaringar. För sakregistren svarar Kristianstadskännarna Mats Pettersson och Torsten Andersson.

Som krydda på denna efterlängta anrättning finns den dråpliga berättelsen om äventyraren och skalden Lars Wivallius eskapader i Kristianstad, vilka så när kostade honom livet.

Jan Dahlin

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgivna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Vetenskapsrådet.

I Ale-redaktionen ingår Birgitta Engström och Gert Jeppsson. Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund.

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2005, 150 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2. De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, l:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Docent Sten Skansjö, Lund, ordf., landsarkivarie Jan Dahlin, Lund, v.ordf., stadsarkivarie Göran Larsson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., l:e arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, skattmästare, samt docent Lars Berggren, Lund, fil. dr Peter Carelli, Helsingborg, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, docent Tomas Germundsson, Lund, l:e antikvarie Bengt Jakobsson, Gislöv, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjärdís Kristenson, Lund, docent Nils Lewan, Lund, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, länsantikvarie Thomas Romborg, Malmö, länsantikvarie Leifh Stenholm, Karlskrona, professor Anna Christina Ulfspärre, Lund, docent Eva Helen Ulvros, Lund, l:e antikvarie Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE

UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

ANDERS HÖGBERG

Hanaskog – en nyupptäckt produktionsplats för lövknivar

I

ANNA MARIA GÖRANSSON

En bildskärardynasti.

Familjen Krembergs verksamhet i Schleswig-Holstein och i Skåne

7

STEFAN PERSSON

Danmark, Skåne, Göinge ...

– danskt härväsande i tidigmodern tid

21

Aktuellt om antikvariskt

Angående »Rapport från Gårdstånga» i Ale nr 2 1983

30

Aktuellt om arkivaliskt

Kristianstads Rådslugubok 1616–1637

32

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.